

Сучасні демографічні процеси в Республіці Білорусь

Галина Касперович

On materials of population censuses, statistical yearbooks were analyzed features of the population of Byelorussia: dynamics of quantity of main ethnic communities during the newest period, natural and migration movement. Questions of their adaptation are mentioned.

У артыкуле на матэрыялах перапіса насельніцтва, статыстычных штогодніка разглядаюцца асаблівасці нацыянальнага складу насельніцтва Рэспублікі Беларусь: дынаміка колькасці асно ных этнічных супольнасцей у навейшы перыяд, натуральны і міграцыйны рухі. Закранаюцца пытанні іх адаптацыі.

На этнокультурну палітру Білорусі впливае нацыйна-нальній склад населення. Перепис людності на 1999 р. засвідчив, що в державі проживають представники 130 нацыйнальностей. 95 % від населення держави становлять близькоспоріднені за моваю і культурою білоруси, росіяни й українци, які зберігають почуття східнослов'янської єдності, а врахувавши поляків (західні слов'яни), частка слов'ян зросла до 98,9 %, підтримуючи традиційну білоруську культуру.

Основною етнічною спільнотою республікі є білоруси, які компактно живуть на території країни. Згідно з переписом населення від 1999 р. серед 10 млн. 45 тис. жителів держави 8 млн. 159 тис. становлять власне білоруси. Із загальної їхньої чисельності 15,5 % проживають у Брестській, 13,8 % – Вітебській, 15,9 % – Гомельській, 9 % – Гродненській, 16,5 % – Мінській, 12,8 % – Могильовській областях і 16,3 % – у м. Мінську. Етнічні білоруси кількісно переважають у більшості адміністративних районів республікі, за винятком Лідського, Щучинського і Вороновського, де становлять відповідно 46 %, 41 %, 11 %. Найбільша їхня частка припадає на Столінський (96 %), Копильський, Лельчицький, Івановський райони (по 95 %). Загалом вони становлять 82,1 % населення Республікі Білорусь, що характерно як для міст (79,0 %), так і сільських поселень (86,3 %) [1, с. 16–45].

Варто наголосити і на кардинальних зрушеннях щодо розселення білорусів у ХХ ст. Якщо в 1959 р. сім із десяти осіб проживали в сільській місцевості, то 1999 р. ситуація змінилася: сім із десяти є міськими жителями, причому кожен четвертий – мешканець Мінська. Така обставина істотно вплинула на хід і напрямки етнокультурних процесів. З одного боку, мігранти в міста, переважно вихідці із сіл (у 1960–1980-х р. щорічно міськими жителями ставали близько 85 тис. осіб), привнесли цілі пласти народної культури, що проявилось в збереженні традицій у сімейних, громадських відносинах, у формах спілкування, обрядовості, звичаях, навіть у менталітеті жителів міст. З другого боку, провадилося інтенсивне долучення колишніх селян до урбанізованих, переважно інтернацыйнальних, форм культури, що призвело до послаблення, а

іноді девальвації цінностей «материнської» і «батьківської» спадщини [2, с. 288; 3, с. 19]. Наслідки цього процесу і нині до кінця неусвідомлені та не подолані.

На динаміку чисельності й розселення білорусів впливає рівень народжуваності й смертності, інтенсивність внутрішніх і зовнішніх міграцій, розвиток етно-трансформаційних процесів. Аналіз основних тенденцій і особливостей еволюції природного і міграцыйного рухів виявив, що протягом ХХ ст. збільшення чисельності білорусів у країні відбулося передусім завдяки природному приросту й етнотрансформаційним процесам, за винятком останнього десятиліття, адже на тлі загального скорочення населення збільшилася кількість осіб білоруської нацыйнальності, насамперед унаслідок міграцій із-за кордону і зміцнення процесів внутрішньої консолідації народу.

Нагадаємо, що в післявоєнний період кількість білорусів постійно збільшувалася, однак у різні періоди темпи приросту були неоднаковими (1959–1970 рр. – 10,4 %; 1970–1979 рр. – 3,7 %; 1979–1989 рр. – 4,2 %; 1989–1999 рр. – 3,1 %).

Демографічна ситуація в новітній період (1990 р. – початок ХХІ ст.) – складна і багатопланова. Її розглядають за двома основними етапами. Перший (1990–2005 рр.) охарактеризований наростанням усеохопної кризи щодо відновлення народу, поглибленням і поширенням депопуляційних процесів. На другому етапі (2006–2008 рр.) виявлено тенденції певної стабілізації демографічної ситуації, що пов'язано з поліпшенням соціально-економічного розвитку країни, прийняттям низки дієвих заходів із її демографічної безпеки.

У міжпереписний період 1989–1999 рр. демографічна ситуація в Білорусі, як і на всьому пострадянському просторі, погіршилася. На неї вплинули як чорнобильська катастрофа (збільшення захворювань, пов'язаних із радіоактивним забрудненням, стресами), так і глибока криза суспільства, що призвела до різкого падіння рівня життя народу, нищення системи охорони здоров'я, зростання безробіття, злочинності, алкоголізму, наркоманії. У 1990 р. народилося 109 тис. дітей, 1999 р. – 68 тис. (на 38 % менше). У 1999 р. загальний коефіцієнт

народжуваності становив 8,4 % проти 14,9 % 1989 р. (з розрахунку на 1 тис. білорусів). Загальні показники народжуваності в сільській і міській місцевостях фактично зрівнялися (8,4% і 8,6 %). Дещо вищою була народжуваність у Брестській (10,6 %), Гомельській (9,6 %) областях і порівняно низькою у Вітебській (8,4 %) області. Найнижчий показник народжуваності зафіксовано в Мінську (3,9 %). На народжуваність вплинули структурні фактори (статеві-віковий, шлюбність), а також соціально-економічні, опосередковано змінивши демографічну поведінку людей.

За міжпереписний період зросла і смертність білорусів. У 1999 р. загальний її коефіцієнт становив 13,5 % (10,5 % в 1989 р.), причому цей показник дещо вищий за середньореспубліканський. Як і в попередні періоди, смертність сільського населення і міського співвідносилася у відсоткових показниках як 22,6 і 9,1 % відповідно, тобто перевищувала більш ніж удвічі. Порівняно кращі дані у Брестській (12,7 %) і найгірші – у Мінській і Вітебській (відповідно 15,9% і 15,7 %) областях. Загальний коефіцієнт смертності в столиці був удвічі нижчий за середньореспубліканський (7,5 %), що можна пояснити молодим і середнім віком людей, які проживають у Мінську, а також високим рівнем зайнятості, добробуту, забезпеченням медичними установами, зокрема високотехнологічними діагностичними центрами. Таким чином, унаслідок зниження народжуваності і зростання смертності природній приріст білорусів, як і населення республіки, із 1993 р. «перейшов» у зменшення населення, за нашими підрахунками, 1990–1999 рр. воно становило 241 тис. осіб.

Наприкінці 1980-х р. під впливом наростання дестабілізаційних процесів у економіці, політиці, екологічному середовищі, культурних відносинах відбулися значні зміни факторів і умов міграції. Системна криза основ суспільства періоду перебудови, міжнаціональні конфлікти в Середній Азії, Закавказзі, на Північному Кавказі, дискримінаційна політика з боку урядів нових країн Балтії спровокували рееміграцію білорусів, а також іншого слов'янського населення – розпочався процес «стягування» білорусів у свою суверенну державу. В етнічній структурі міграційного потоку з-за меж республіки питома вага білорусів з 1990 по 1993 роки зросла від 38,6 % до 47,2 % [4].

Максимальний приплив населення до Республіки Білорусь зафіксовано 1992 р., у наступні роки інтенсивність міграції різко знизилася. За 1989–1999 рр. до держави повернулося понад 15 % білорусів, які проживали за її межами. Так, із країн Закавказзя прибув кожен третій білорус, який жив на згаданій території до 1989 р., зокрема з Вірменії виїхали майже всі білоруси. Понад 15 % білорусів покинули країни Балтії і Середньої Азії.

За 1990–1999 рр. з країн Співдружності Незалежних Держав і Балтії повернулися до Білорусі близько 260 тис. осіб, а виїхали – 110 тис. В окреслений період міграційний приріст не перевищував втрати білорусів унаслідок несприятливих тенденцій у природному русі.

Головним складником у зростанні чисельності білорусів стало поширення процесів внутрішньої консоліда-

ції білоруської спільноти, «вливання» інших національностей у єдиний поліетнічний загал – білоруський народ, найімовірніше у зв'язку з міжнаціональними шлюбами.

Утворення поліетнічної спільноти – білоруського народу – процес складний і маловивчений. Для науковців настає справді цікавий час для досліджень, прогнозування і моделювання (стійкість, характер, вектор динаміки, взаємодія з іншими спільнотами).

Найбільшу етнічну спільноту після білорусів становлять росіяни. На 1999 р. у республіці проживало 1 142 тис. росіян. На початок 1990-х років їхні чисельність і частка в населенні держави постійно збільшувалися. За роки, що минули між переписами населення (1970 і 1989 рр.), приріст росіян збільшився на 403,9 тис., а частка в населенні республіки зросла з 10,4 % до 13,2 %. Збільшення їхньої частки викликано природним приростом, насамперед міграцією з Росії. Значну частину російського населення становили фахівці в різних галузях народного господарства, викладачі вищих навчальних закладів, учені, кваліфіковані робітники, які зробили важливий внесок у відновлення і розвиток економіки й культури Білорусі.

За 10 років, що минули між переписами населення 1989 і 1999 років, чисельність росіян зменшилася на 200,4 тис. осіб, а частка – з 13,2 % до 11,4 %. Особливо інтенсивно вона знизилася в містах – на 16 %, у сільській місцевості – лише на 5 %. Помітно зменшилася відсоток росіян у Гомельській і Могильовській областях (на 20 %), що пов'язано з наслідками чорнобильської катастрофи, переселенням на території інших областей і за межі республіки, а також у Мінськ (на 19 %). Це зумовлено передовсім відтоком росіян у зв'язку з розпадом СРСР, виведенням військ із території Білорусі. Надалі стабілізація економічного життя республіки, позитивні зміни в національній, конфесійній політиці, у мовній сфері (надання білоруській і російській мовам статусу державних) змінили міграційний баланс на користь Білорусі. Порівняльний аналіз динаміки природного руху (з 1995 р. – негативний) і міграційних процесів, статеві-вікової, сімейної структури росіян засвідчив, що зменшення чисельності росіян відбулося головню з огляду на інтенсивний розвиток етнотрансформаційних процесів, оскільки частина російського населення зарахувала себе до білоруської національності, а також інших етнічних спільнот, а можливо, через реасиміляцію. Активну інтеграцію росіян зумовили також міжнаціональні шлюби, кількість яких була досить значною. За даними перепису населення 1999 р., у Республіці Білорусь існувало 130 778 сімей, члени яких ідентифікували себе як росіяни (368 388 осіб). У білорусько-російських сім'ях (кількісно 413 384) проживало 1 360 444 особи. Ці сім'ї становлять 59 % від змішаних шлюбів у Білорусі. На білорусько-російському прикордонні частка таких сімей найвища: у Вітебській області – 70 %, Гомельській – 62 % у Могильовській – 72 % [5].

Водночас, незважаючи на зміни в чисельності росіян, структура їх розселення залишається досить стабільною. Найбільше росіян мешкає в прикордонних Вітебській і Гомельській областях (відповідно 188 тис. і

169 тис. осіб). Кожен четвертий росіянин – житель м. Мінська, питома вага росіян у національній структурі столиці – 16 %. Досить висока їхня частка в урбанізованих районах – Полоцькому (20 %), Борисовському, Кіровському, Брестському, Гомельському, Гродненському (від 15 % і вище).

Росіяни Білорусі мають високий освітній і соціальний статус. За даними перепису 1999 р., майже кожен третій із них мав вищу освіту, кожен сьомий був керівником органів управління і влади всіх рівнів, включаючи установи, підприємства їхні структурні підрозділи, кожен четвертий – спеціаліст найвищої кваліфікації на підприємствах, будівництві, транспорті [6, с. 146–220; 7, с. 144–149].

У білоруському суспільстві росіяни вирізняються міцною інтеграційною стратегією. Перепис 1999 р. засвідчив, що в ставленні до білоруської мови і культури (9,1 % росіян вважають білоруську мову рідною) при збереженні більшістю росіян своєї мови як рідної (90,7 %) помітні і певні адаптаційні процеси. Росіяни Білорусі мають можливість для збереження своєї мови, культури, історичної спадщини, вони підтримують зв'язки з родичами в Російській Федерації. У Республіці Білорусь діють і російські культурні організації: республіканське Білоруське громадське об'єднання «Русь», відділення якого розміщені в Вітебську, Гомелі, Гродно, Кобрині, Мінську; Мінське міське товариство російської культури «Русь». Основною метою діяльності культурних організацій є збереження, вивчення і популяризація російської культури й мови, налагодження зв'язків росіян із співвітчизниками в Росії.

Третя за чисельністю національна спільнота Білорусі – поляки. За даними перепису 1999 р., їх налічувалося 395,7 тис. осіб, або 3,9 %. Здебільшого поляки компактно населяють західні та північно-західні регіони.

3-поміж усіх поляків 74,3 % проживають у Гродненській, 7,5 % – Мінській, 6,9 % – Брестській, 5,3 % – Вітебській, 0,9 % – Гомельській, 0,7 % – Могильовській областях, 4,4 % – у Мінську. Кількісно і питоמוю вагою поляків вирізняються суміжні з Польщею райони. У Вороновському районі живе 31 212 поляків (83 % від населення району), Гродненському – 27 296 (40,1 %), Волковиському – 23 894 (28,2 %), Щучинському – 31 072 (50,5 %), Лідському – 19 738 (42,1 %), Ів'єському – 9 255 (24,6 %), Мостовському – 8 834 (21,3 %), Береставицькому – 5 081 (23,8 %), Свислоцькому – 5 445 (21,0 %). Значна кількість осіб польської національності населяє великі міста: Гродно – 66 787 (22,1 %), Ліда – 38 571 (38,3 %). Однак у міжпереписний період 1989–1999 рр. дещо зменшилася чисельність поляків (на 5 %), знизилася також їхня частка в населенні країни (з 4,1 % до 3,9 %). Зміни в політичному, соціально-економічному, культурному житті республіки також вплинули на етнічну ідентифікацію поляків. Значну роль відіграли і близька культурна дистанція між білорусами і місцевими поляками (більшість поляків вважає білоруську мову рідною), і тривалі добросусідські контакти, поширення білорусько-польських шлюбів (у 1999 р. налічувалося 86 565 сімей, члени яких зараховували себе до білору-

сів і поляків, фактично шість із десяти поляків жили в таких сім'ях). Зменшення чисельності поляків пов'язане як зі зміцненням білоруської державності, розвитком консолідації білоруського народу, так і з негативним природним приростом, позначилися також процеси урбанізації і міграції сільського населення в міста. У 1989 р. 52 % від усієї їхньої кількості мешкали в сільській місцевості і 48 % – у місті; у 1999 р. в сільській місцевості було сконцентровано 45,6 % поляків, у місті – 54,4 %, однак, порівняно з іншими етнічними спільнотами Білорусі, вони менш урбанізовані.

Четверте місце в національному складі населення Білорусі посідають українці: 237 тис. осіб (2,4 %) у 1999 р. Кількість і питома їхня вага, як і росіян, збільшувалася до 1989 р. (за 1959–1989 рр. чисельність українців фактично подвоїлася). Максимально високі темпи їхнього приросту були в 1959–1970 рр. – 43 %, досить інтенсивно частка українців зростала в 1970–1979 рр. – 21 %, 1979–1989 рр. – 26 %. Динаміку кількості українців Білорусі визначали здебільшого природний і міграційний приріст. Українці, як і росіяни, переважно міські жителі (1959 р. в містах проживало 64,8 % від усіх українців Білорусі, у 1999 р. – 78 %). Кількісно українське населення до 1999 р. скоротилося, знизився і рівень його урбанізації, чисельність українців у містах зменшилася на 49 тис. осіб. Українці, як і росіяни, також вирізняє великий ступінь інтеграції в білоруську культуру, а ще – виробничо-господарча діяльність, високий рівень освіти та кваліфікації.

До основних етнічних груп належить і людність єврейської національності. У 1999 р. її частка становила 0,3 % населення країни, або 27 810 осіб. Упродовж 1959–1999 рр. чисельність євреїв постійно скорочувалася. Із четвертого місця в національному складі населення (у 1959 р.) вони перемістилися на п'яте (з 1970 р.). Основні причини цього – міграції у великі міста колишнього Радянського Союзу, міжнаціональні шлюби, що спричинили зміни в етнічній свідомості, інтеграційна стратегія у відносинах білоруського суспільства, а із середини 1980-х років долучилася міграція в далеке зарубіжжя, переважно Ізраїль, США, Німеччину. Традиційно євреї населяють міста (1959 р. – 96,3 %, 1999 р. – 97,8 %). У 1999 р. налічувалося 4 011 єврейських сімей, а також 5 515 білорусько-єврейських. Особи єврейської національності мають найвищий рівень освіти і соціальний статус, міграційну і соціальну мобільність серед основних етнічних спільнот Білорусі. 3-поміж них майже кожен другий має вищу освіту. Старовинні й багаті єврейська та білоруська культури постійно впливають одна на одну.

За чисельністю і впливом на білоруську культуру вирізняються татари (10 146) і литовці (6 387 осіб), які тривалий час мешкають поряд із білорусами.

Активні зовнішні міграції в Республіку Білорусь із районів міжнаціональних конфліктів також вплинули на етнічну структуру населення країни. За міжпереписний період 1989–1999 рр. удвічі зросла чисельність вірменів (10 191 особа), які перемістилися з дев'ятої на шосту етноструктурну позицію. Зросла чисельність і азербайджанців (6 362 особи), грузинів (3 031 особа).

У процесі соціокультурної адаптації на нашій території більшість мігрантів із кавказьких республік стійко зберігає свої національно-культурні особливості, долучаючись водночас до культури білоруського народу.

Доречно звернути увагу також і на демографічну політику, яку проводять на державному рівні з метою оптимізації відновлюваних процесів. Вона включає економічні, адміністративно-юридичні й ідеологічні заходи. Прийнято закони «Про зайнятість населення Республіки Білорусь» від 15.06.2006 р. (ред. від 06.01.2009 р.), «Про державну допомогу сім'ям, які виховують дітей» від 30.10.1992 р. (ред. від 28.12.2007 р. № 306-3), «Про охорону здоров'я» від 18.06.1993 р. (ред. від 20.06.2008 р.), «Про права дитини» від 19.11.1993 р. (ред. від 10.11.2008 р.), «Про санітарно-епідемію логічний стан населення» від 23.11.1993 р. (ред. від 16.05.2006 р.), «Про біженців» від 22.02.1995 р. (ред. від 10.01.2006 р.), «Про зовнішню трудову міграцію» від 17.06.1998 р. (ред. від 21.07.2008 р.), «Про демографічну безпеку Республіки Білорусь» (від 04.01.2002 р.), «Про фізичну культуру і спорт» від 18.06.1993 р. (ред. від 20.12.2007 р.), «Про соціальну охорону інвалідів у Республіці Білорусь» від 11.11.1991 р. (ред. від 11.07.2007 р.) тощо. На державному рівні вживають також додаткових заходів для підвищення народжуваності й зниження смертності населення, зміцнення сім'ї, її престижу в суспільстві.

Особливу увагу спрямовано на молоді сім'ї: пільгові кредити і субсидії на будівництво житла, придбання домашнього майна, допомога жінкам під час вагітності, а також сім'ям, які виховують дітей тощо. З метою стабілізації демографічної ситуації, створення передумов для демографічного росту Указом Президента Республіки Білорусь від 26 березня 2007 р. № 135 затверджено Національну програму демографічної безпеки Республіки Білорусь на 2007–2010 роки. Відповідно до указів Президента Республіки Білорусь прийняті регіональні програми демографічної безпеки, що включають основні підпрограми: «Охорона здоров'я матері та дитини», «Формування здорового спосо-

бу життя і створення сприятливого середовища проживання», «Зміцнення здоров'я і збільшення очікуваної тривалості життя», «Оптимізація міграційних процесів».

Проблему відновлення населення враховано у таких великих народногосподарських програмах, як «Державна програма відродження і розвитку села на 2005–2010 роки», «Програма соціально-економічного розвитку Республіки Білорусь на 2006–2010 роки».

Послідовна і вмотивована демографічна політика, державна підтримка сім'ї і дітей, поліпшення добробуту народу, втілення сучасних медичних технологій у практику роботи установ охорони здоров'я, зміцнення моральності суспільства змінили демографічну ситуацію на краще. Найважливіше досягнення – кардинальне зниження дитячої смертності (5,2 % у 2007 р.), яка в Білорусі нижча, ніж у країнах СНД. Очевидне й позбавлення народжуваності, зменшилися втрати населення, помітно зросла кількість шлюбів – у 2000 р. зареєстровано 62,5 тис. шлюбів, що становить 6,2 % на 1 тис. осіб, 2007 р. – відповідно 90,4 тис. шлюби (9,3 %). Про підвищення цінності сім'ї свідчить зменшення розлучень (за 2000–2007 рр. – на 17 %). Найвірогідніше, першими з демографічної кризи вийдуть Брестська і Гомельська області, де майже всі міські поселення – від обласних центрів до маленьких містечок – мають стійкий природний приріст, винятком є сільська місцевість (2007 р.).

За етносоціологічними дослідженнями, проведеними етнологами ДНУ «Інститут мистецтвознавства, етнографії і фольклору ім. К. Крапивы» НАН Білорусі 2005–2008 рр., на території Республіки Білорусь склалася стабільна міжнаціональна ситуація. Ставлення до білорусів, як і до інших етнічних груп на території держави, є доброзичливим. Більшість респондентів оцінює міжнаціональні відносини у своєму трудовому колективі як дуже добрі. Простежується позитивне ставлення до укладення шлюбів між різними національностями [8, 84, 85]. Цьому сприяє виважена національна, мовна й конфесійна політика держави Республіки Білорусь.

Література

1. Национальный состав населения Республики Беларусь и распространённость языков. Итоги переписи населения Республики Беларусь 1999 года: Сб. стат. / М-во статистики и анализа Респ. Беларусь. – Минск, 2001. – Т. 1.
2. Бандарчык В. Беларусь. Рэдкал.: В. К. Бандарчык [і інш.]. – Минск, 2001. – Т. 4: Вытокі і этнічнае развіццё.
3. Белорусы. – М., 1998.
4. Население Республики Беларусь: Сб. стат. – Минск, 2008.
5. Число и состав домашних хозяйств Республики Беларусь. Итоги переписи населения Республики Беларусь 1999 года. – Минск, 2001.
6. Национальный состав населения Республики Беларусь, его демографические характеристики и образовательный уровень. Итоги переписи населения Республики Беларусь 1999 года: Сб. стат. / М-во статистики и анализа Респ. Беларусь. – Минск, 2001. – Т. II.
7. Национальный состав населения Республики Беларусь и его экономические характеристики. Итоги переписи населения Республики Беларусь 1999 года: Сб. стат. / М-во статистики и анализа Респ. Беларусь. – Минск, 2001. – Т. III.
8. Беларусь: Сучасныя этнакультурныя працэсы / Г. Каспяровіч [і інш.]; Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя К. Крапівы. – Минск, 2009.